

Om kaffe og det offentlige rom

Erling Dokk Holm

Nordic Journal of Architectural Research
Volym 19, Nr 2, 2006, 11 pages
Nordic Association for Architectural Research
Erling Dokk Holm, Arkitekturskolen i Oslo

TEMA: KONSUM OG URBANITET

Abstract:

On coffee and public space

This article investigates the use of coffee bars as public places. Coffee bars are essential features of modern cities. Since the beginning of the 1990-ties the growth of coffee bars in the western world has been tremendous. To study coffee bars as a part of a spaltial practices in an urban environment is therefore a way of understanding the use of space. There are several theories of public space, some normative, others descriptive. In this article I focus upon the descriptive theories. I discuss the different theories in the light of the coffee bars, and in which degree they stimulate a public life. The article is exploring the spaltial practices and how they can be interpreted in the shed of a wide assortment of theories of public space.

Keywords:

Public space, Coffee, Coffee bars, Richard Sennet, Jane Jacobs

Kaffebarene er en av de mest synlige endringene i bybildet i de utviklede landene siden begynnelsen av 1990-tallet. Kaffebarene representerer en voksende serviceøkonomi, men kan også forstås som offentlige rom. Deres eksistens bidrar til å øke den passive overvåkingen, og derved deltagelsen i byrommet, og gjør slik dette rommet mer offentlig.

Jürgen Habermas er kanskje den som har skapt det sterkeste båndet mellom kaffekonsum og utviklingen av et moderne demokratisk og liberalt samfunnet. I sin legendariske bok "Borgerlig offentlighet" (Habermas 1971) henviser han til den debattformen som utspilte seg i de britiske kaffehusene på 1600-tallet. I kaffehusene ble spørsmål av alle slag diskutert og mange av dem var steder der man la igjen rang og orden ved døren¹.

Her finner Habermas en idealtilstand, en form for kommunikativ praksis som både skaper demokratiet og som er demokratisk i sin grunnform. Hos Habermas er idealet at en dialog skal være "herredømmefri". Det betyr at de argumenter som bringes frem i en debatt ikke skal være styrt av for eksempel økonomiske motiver eller andre bakenforlig-

gende ambisjoner; de skal være rene og ranke, kun verdt sin pris som argument, med det formål å komme fram til den best mulige løsning og forståelse. Sekundærlitteraturen omkring Habermas sin teori, og hans egne arbeider fra 1960-tallet og utover, er omfattende². Det er ikke min mening å behandle denne formen for debatt i det hele tatt, men det er verdt å merke seg at Habermas' tanker har hatt vesentlig innflytelse på nesten alt som siden er skrevet om det fysiske offentlige rommet. Dette er en størrelse han behandler ganske magert, men som like fullt ser ut til å danne en idealtype for ham.

By "public sphere" we mean first of all a domain of our social life in which such a thing as public opinion can be formed. Access to the public sphere is open to all citizens. A portion of the public sphere is constituted in every conversation in which private persons come together to form a public. When the public is large, this kind of communication requires certain means of dissemination and influence; today newspapers and periodicals, radio and television are the media of the public sphere. We speak of a political public sphere when the public discussions concern objects connected with the practice of the state

Habermas 1991

Hos Habermas er betydningen av nøytral mark ikke uvesentlig. Et territorium der ingen har noen vesentlige fortrinn, et slikt territorium gjør at tanken og talen får frie kår fordi "alle" blir likeverdige her. Det offentlige rommet gir denne muligheten gjennom å være institusjonalisert som nøytral mark, "ingen" (med unntak av staten eller det offentlige) – altså alle – eier et slikt rom. Denne kombinasjonen av at det er alles, mens også ingens, er dets fortrinn, og kjernen i hva det vil si å være et offentlig rom. Nå betyr ikke det at et slikt rom er rangeringsfritt og at sosiale distinksjoner forsvinner i et slikt territorium. Imidlertid er dette det beste av alle mulige steder for en herredømmefri dialog, og slik blir hos Habermas den sosiale utopien om et rangeringsfritt rom materialisert nettopp i disse offentlige spatiale strukturene – som for eksempel kaffehuset utgjør.

I dag er kaffebaren på vei til å bli et universelt fenomen. En kaffebar er ikke et kaffehus, noe ordet i seg selv forteller. Imidlertid har det kaffehuset som oppstod på 1600- og 1700-tallet stort sett forsvunnet i den opprinnelige formen

og blitt videreutviklet til å være steder med et større og annerledes vareutvalg. Hvis kaffebaren er arvtageren til kaffehuset, kan dets universelle betydning observeres ved å se på den amerikanske kjeden Starbucks. Starbucks startet i det veldige små på midten av 1980-tallet (i den form vi kjenner det i dag) Per dags dato har selskapet over 3000 butikker i 37 forskjellige land, og har som langsiktig mål å ha 30 000 utvalg over hele verden i løpet av de neste 10 årene. Howard Schultz, mannen som skapte den moderne kaffebaren gjennom sin overtakelse av Starbucks, sier det slik: "Vi har laget et helt nytt ritual for kaffe i dette landet (min kommentar: USA)" (Schultz 1997). Hans mest skjellsettende opplevelse var et besøk til Milano i 1983, da han oppdaget hvordan den tradisjonelle italienske kaffebaren fungerte:

Den handlet om fremragende kaffe, men det var mer enn det, den handlet om samtaler og om felleskap. Om mellommenneskelige forbindelser. Og god kaffe var den røde tråden.

Schultz 1997 s. 31

At en milliardær lener seg mot en forestilling om offentlighet og felleskap, kan være utslag av et ønske om å finne en større legitimitet for sin virksomhet gjennom å koble næringsdriften til et sett distinkte idealer i et samfunn. Imidlertid kan det også hende at han har et poeng, at det han opplevde i Italia ser ut til å være en sosial realitet og at den derfor må behandles seriøst. At en kommersialisering av denne sosiale realiteten har funnet sted – noe som må sies å være plausibelt – betyr heller ikke at den derved har mistet funksjonen av å være sosial realitet. Det må i så fall undersøkes, og det er dette jeg vil gjøre i det følgende.

Offentlig rom

Et offentlig rom er i sin bredeste forstand ikke annet enn et område alle innbyggere har en formell juridisk tilgang til. Alle har retten til å oppholde seg på gater og torg, men også naturområder vil med denne definisjonen kunne være offentlige rom. Allemannsretten er allment akseptert som et faktum, og et eksempel på at fravær av formelle regler ikke er til hinder for at en slik institusjon fungerer. Det vesentlige er hvilke praksis brukerne oppfatter at de kan utøve i et slikt rom, at de kan være der uansett hva slags formelt eierskap som eksisterer. Imidlertid er en slik offentlighet stort sett alltid rammet inn av begrensninger. Uansett hvor offentlig

en anser paradegaten i landets hovedstad for å være, vil det være begrensninger i bruken. Det er ikke tillatt å urinere på Karl Johan i Oslo, på Strøket i København, på Unten den Linden i Berlin eller på Esplanadaen i Helsinki. Derimot er det ingen forbrud mot dette på Hardangervidda. Derimot er motorisert ferdsel forbudt i dette området. I en annen og mer begrenset forstand er et offentlig rom et sted der borgere møtes for å forme seg selv til, eller representere seg selv offentlig. Dette er en svært athensk tanke som også finner sine fortalere i dagens debatter Smith 1999). Ideen er at det offentlige rommet er dannende, det er det som formaterer en personlighet som samfunnsvesen, at dette vesenet blir integrert i den politiske systemet gjennom sosial deltagelse i et spaltialt begrenset felt. Edward Soya betoner også en slik forståelse, og mener at dette er noe særegent ved byens rom, en: "Urban spaltial specificity..." (Soja 2000).

Flere argumenterer med at bygatene i de nylig industrialiserte byene i Nord-Amerika og Europa på 1800-tallet var å betrakte som slike offentlighetsarenaer (Stephens 1998). Det var ikke individenes juridiske rett til å bruke gatene som gjorde dem offentlige, men det at grupper med klare politiske eller sosial mål tok dem i bruk, og slik utformet en type "kollektiv rettighet". Det er denne formen for offentlighet som skaper om gatene og torgene til arenaer for politisk kamp og propaganda. Marshall Berman påpeker i sitt essay *Take it to the streets: conflict and community in Public Space* (Berman 1986) at i denne fasen i historien var relasjonen mellom gaten og politikken mye tettere enn i vår tid. Også i hans svært berømte bok *All That is Solid Melts into Air* (Berman 1983) holder han fram at dette er et trekk ved 1900-tallets urbane situasjon. I Elias Canettis selvbiograf om livet i Wien på begynnelsen av 1900-tallet (Canetti 1983) er også gaten en størrelse som innveves i den daglige politikken. Canetti ser gaten og dens politiske aksjonspotensial som et resultat av at den er i massens makt, om enn ikke en makt som er ved sin fulle bevissthet hele tiden, så er dette massens medium. Det er gjennom gatene at massen kan artikulere sin kamp og sine ambisjoner. For Berman er gatene også modernismens vugge, det er her – i møte mellom det nye og det kjente – at forestillingen om at det er mulig å endre betingelsene for sitt eget liv blir født, hevder Berman. Han bringer som vitne den litterære modernismens start og Charle Baudelaires (1821–1867) diktsamling *Fleurs de Mal*. Vesentlig er evnen til å gå inn i mal-

strømmen og forlate sin tidligere posisjon, viljen til å gå inn i en ny og usikker tid, trangen til å forlate det gamle og være på parti med det nye. Denne forståelsen er ikke bare vitalistisk og lar seg dokumentere gjennom en ny litteratur, den innehar også en verdensanskuelse som innkalkulerer det urbane, som vesentlig for menneskets betingelser, og det urbane er nettopp en offentlighet. Det er byen som et møte mellom fremmede – et perspektiv som ikke minst Georg Simmel utdyper noen tiår senere – som gjør at den er modernitetens sentrale territorium. Ikke kun de moderniseringsmessige mekanismene – industri, finans, tjenester, utdanning og styring – men også de rent romlige kvalitene ved byen, kvaliteter som skaper en ny sosialitet og en ny kulturell tilstand.

Denne forståelsen av det offentlige rommet som et møte mellom fremmede står sterkt og blir også oppjustert etter hvert til å være en form for medium. Julie Stephens skriver at venstresiden i USA på 1960-tallet fant gaten som et demokratisk og politisk relevant rom. I sin bok, *Anti-disciplinary protest: sixties radicalism and postmodernism* (Stephens 1998), vektlegger hun at denne romlige forståelsen av det moderne samfunnets arenaer etter hvert også smitter over på postmoderne teoriproduksjon.

Like other forms of sixties radicalism, the anti-disciplinary politics of the Yippies shared a commitment to the idea of 'the streets'; faith that there was a space outside' and separate from the dominant institutions of mainstream culture. While this notion of the streets at times literally meant footpaths, roads and public places where guerrilla theatre could take place, at other times it took on a more metaphoric significance signalling an autonomous cultural sphere unclouded by the delusions of mass culture.

Julie Stephens referer til Gregory Jameson som i sin bok "Postmodernism, or the cultural logic of late capitalism" (Jameson 1991) vektlegger at selve grunninnholdet i radikal politikk – 'negativitet', 'opposisjon', 'kritikk', 'subversivitet' og 'refleksivitet' – baserer seg på et slik spaltialt eller romlig konseptuelt skille. Med andre ord er ikke radikal politikk mulig å framstille historisk uten å se den i en bymessig kontekst, da ikke bare som et sammenfall av begivenheter og territorium, men som en årsaksrelasjon. Det er byen som medium, og da byenes offentlighetsarenaer som utgjør denne basisen for utøvelsen av en politisk form.

I følge Jamson er ideene om en radikal politikk basert på en enkel spatial forhåndsantakelse, som kanskje kan oppsummeres i den så feirede formuleringen 'kritisk distanse'.

Denne antagelsen finnes også som perspektiv hvis man åpner for mulighetene for at også eldre former for politisk utøvelse har hatt en slik basis. I en form for felles europeisk dannelsespensum – slik det er kjent fra skolebøkene, guidebøkene og reiseprogrammene på tv – eksisterer det en forestilling om at offentlighet og det urbane henger sammen. De første bydannelsene innehar med automatikk fora der felles samtale foregår på felles grunn. I Athen er denne sammenhengen klar og det greske agoraet – byens torg – er kanskje det første demokratiske rommet kjent i vestlig sivilisasjon. Dette begrensede fysiske arealet var alene den rammen som konstituerte den offentlige samtalen

Det demokratiet som eksisterte i Athen 400 år før vår tidsregning var et direkte demokrati. I motsetning til de moderne samfunns representative demokratier, var det her verken politiske partier eller representanter. Den enkelte borger representerte seg selv og ingen andre. Betingelsen for å ha en slik posisjon lå imidlertid i byborgerskapet. Ikke alle kunne delta. Av de om lag 300 000 innbyggerne i Athen var kun 32000 frie borgere. Det var menn over 18 år med begge foreldre fra Athen og med et visst minimum av eiendom. Kvinnene hadde ingen rettigheter og slavene som utgjorde ca. 125 000 av befolkningen var selvsagt uten rettigheter, dessuten fantes det omlag 15 000 innvandrere uten stemmerett. Selve samfunnets økonomisk basis var slavene, og de var derfor en vesentlig betingelse for det greske demokratiet. (Moses 1981) Slavene frigjorde borgerne fra arbeid og derfor kunne borgerne drive med politikk på heltid. Det livlige folkelivet i agoraet der alle mulige spørsmål ble diskutert betinget at denne herskerklassen var arbeidsfri. Denne formen for fri og uformell diskusjon hadde en parallell i den formaliserte politiske institusjonen, den såkalte folkeforsamlingen. Den hadde møte hver åttende dag, og her ble viktige spørsmål ble avgjort ved flertallsavstemninger. Ellers ble de politiske embetene fordelt etter loddtrekningsprinsippet, og den som vant et embete hadde det kun for ett år om gangen. En annen forutsetning for at folkeforsamlingen og det greske demokratiet kunne fungere var dessuten at ikke alle frie borgere brukte sine rettigheter. Kun omlag 10 prosent av de som hadde slike rettigheter var aktive i politikken. Det er med andre ord slik

at det at mange ikke bryr seg og avstår fra å benytte offentligheten er avgjørende for at dette systemet kunne fungere. Det greske demokratiet overlevde ikke særlig mer enn 100 år, men selve ideen var så vidt sterkt at denne sivilisasjonen bidro til å innføre en idealmodell.

Dessuten, og mer sentralt her, viste det at tette bymestige fellesskap hadde en spesifikk forutsetning for å ivareta uenighet og diskusjon på en fredelig måte. Agoraen er blitt en romantisk institusjon i den moderne debatten om offentlighet og byrom, men også en reell påminnelse om at det finnes en historisk realitet. Agoraen var en forutsenning for at den institusjonaliserte politikken hadde en forutgående prosess med deliberering og argumentasjon. Ergo blir det fysiske byrommets eksistens en forutsetning for det politiske styrestettes eksistens. Det er denne forbindelsen, en kausal relasjon, som danner mye av det bakteppet som moderne byteori har fokusert på.

Kaffen og den frie tanke

Den belgiske teoretikeren Chantal Mouffe har i flere arbeider påpekt at den deliberative tradisjonen i demokrati-teorien ikke fanger opp og ikke gir rom for en offentlighet som er mindre forsonlig og mer tolerant for forskjellighet (Mouffe 2005). Hun har lansert det hun benevner som en agonistisk modell, der den antagonistiske dimensjonen ved det politiske tillegges vekt. Chantal Mouffe står slik i en klar opposisjon til den habermaisanske ideen om at demokratiet og offentligheten har som oppgave å arbeide fremover mot mer enighet, og at det er argumentenes kraft som er verdt å gi forrang. Det er gjennom å tro på dem og underkaste seg det argumentative som etiske markører – fremfor for eksempel egne økonomisk interesser – at en debatt skal føres. I denne tradisjonen finner jeg også Richard Sennet.

I sin bok *The Fall of Public Man* presenterer Richard Sennet (Sennet 1974) en teori om at utviklingen av det offentlige rom er et resultat av det offentlige livet som oppstår gjennom transformasjonen av det økonomiske systemet på 1800-tallet. Det er framveksten av en industriell kapitalisme, av en gryende sekularisering, det er den nye formen for moderne liv, det er selve modernitetens innpass i bylivet som skaper endring. Det er den nye tids krav til enhet og autensitet som ødelegger det mer frie og teatralske bylivet som 1700-tallet var preget av. Den nye økonomiske ordenen bryter ned de klassiske parameterne for adferd. Den

nye tiden er preget av at de økonomiske strukturene tillater klassevandring, og derfor blir det paradoksalt nok viktigere å vise hvilke klasse man tilhører, eller i det minste streber etter å tilhøre. Når graden av flytende sosiale posisjoner øker, blir behovet for etablere en ekthet og troverdighet i forhold til sin egen posisjon viktigere for individene. Den nye friheten til å endre livsløp reder med andre ord grunnen for et mer stivnet sosialt liv, der det foregår en formatering av individene utfra økonomiske posisjoner. Den som har inntatt en ny og høyere posisjon i klassestrukturen blir forpliktet overfor sin klasse i en mye mer rigid forstand enn tidligere.

Etter Sennets syn var offentligheten i opplysningens tidsalder preget av en balanse mellom det private og det offentlige. Det var en form for orden der det offentlige livet hadde en avsondret, men også konkret oppgave. Sennet skriver:

The line between public and private was essential one on which claims and civility – epitomized by cosmopolitan, public behavior – epitomized by the family

Sennet s 82

Hans påstand er at det å kunne omgås og samtale med fremmede på en lett og likefram måte var en form for sivilisatoriske krav. Det var denne egenskapen som gjorde at man ble regnet som et sosial vesen. I hjemmet – som ble oppfattet som natur og følgelig naturlig – derimot levde mennesket ut sine naturlige anlegg for foreldreskap og dypere vennskap. ”While man made himself in public, he realized his nature in the private realm...” (Sennet s. 83) Det er slik at det offentlige personen kan omgås fremmede og forskjellighet med en form for profesjonalitet, det er som om det offentlige rommet hos Sennet er et spatialt fellesskap der alle deltagerne er klar over at de er skuespillere på en scene. De skal ikke være autentiske og opprinnelige, de skal ikke si akkurat hva de mener. De skal delta i en samfunnshandling der målet er prosessen, der det ikke ligger et ønske til grunn om å være den man ”er”, rett og slett fordi denne sosiale konstruksjonen ikke anerkjenner det som et prinsipp gyldig utenfor den private sfære.

Sennet mener det var tre krefter som bidro i prosessen med å endre forholdet mellom det private og det offentlige på 1800-tallet. Aller først er det et dobbelt forhold mellom den industrielle kapitalismen og dens funksjon overfor det

offentlige livet i storbyen på 1800-tallet. Denne dobbelheten består i følge Sennet i at kapitalismen presser 1800-tallets borgerlige samfunn mot en stadig sterkere privatisering. Familien blir i økende grad gitt status som en moralsk mer høyverdig institusjon enn det offentlige livet, den tjener nå ikke som en pendant til offentlighet, men som et sted der man kan søke tilflukt fra det økte presset som kapitalismen setter hele samfunnet under. Det er som om familien er den arenaen som unndrar seg en stadig mer penetrerende kapitalisme. Samtidig foregår det en ”mystifisering” av det materielle livet in offentligheten, spesielt gjennom betydningen av klær. Masseproduksjon og nye former for distribusjon gjør at en slik endring av klærnes betydning blir mulig. Den fremvoksende varefetisjismen der effekten av masseproduksjon ikke kun blir en estetisk uniformering, men også et krav om at klær skal utsi mening av mer intim art om den som bærer dem. Det blir med andre ord kaos i det offentlige rommet, det blir forvirring omkring den offentlige framtoning. Sennet mener at det er nærliggende å påstå at det offentlige rommet mister sin rolle og sin legitimitet når den inndustrille kapitalismen vokser fram, men at denne dobbelheten han beskriver ikke er tilstrekkelig forklaring. Det må være flere årsaker. Den andre årsaken er etter hans syn at forståelsen av det sekulære er endrer seg. I det 18 århundret eksisterte en tro på at ting var ordnet i naturen, at det var en naturens orde og at denne typen system var et guddommelig uttenkt et. Det iboende blir derimot det 19. århundrets kode. Det eksister ikke lenger et ferdig skjema som det iboende i livet skal inn i, derimot blir det iboende en størrelse som overskrider dette skjemaet. Det iboende i et hvert menneske, det iboende i et fenomen, det iboende i et fakta. Derfor blir et nyt system etablert, et system av iboende fakta, et system som ikke opererer med en transcendent forståelse av verden. Sennet skriver at det på 1870-tallet var blitt mulig å studere ”en følelse” som om den hadde en mening som lå i selve denne ”følelsen” alene, og som derfor manifestere seg og kommer til uttrykk i ulike hendelser eller sammenhenger. Dette er en form for psykologisering av livsverdenen som gjør at den formen for offentlig liv som eksistert 100 år tidligere ikke lenger har noen referansegrunn. Denne trangen til å gi uttrykk meningen i seg selv, smitter også over på ting og på mennesker som sådan. Når de blir gitt en økende mening, blir også det offentlige livet endret. Alle ting en person gjør i offentlig-

heten blir på dette viset et uttrykk for noe indre ved denne personens karakter. Adferd i det offentlige må derfor bli tatt mer alvorlig og det spillaktige ved offentligheten forvitret. Det er som om autensitetskravet undergraver den friheten et offentlig rom kunne tilby. Det private som ideal fortrenger det offentlige maskeradeaktige og slik blir selve det offentlige rommet utsatt for det Sennet benevner som et intimitetstyranni. Den tredje kraften i denne utviklingen er det paradoksale i at kombinasjonen av en ny sekulær orden og en ny økonomisk orden ikke fører til en umiddelbart eller totalt sammenbrudd i offentligheten. Nei, offentligheten fortsetter å eksistere. Men den eksisterer kun gjennom en ritualisert og formalisert offentlighet som er å ligne med en stiv form. Den holdes oppe av sin forestilling om en egen tradisjon, men forestillingen er å ligne med en kropp som dør fra innsiden. På utsiden ser alt ut til å være i den skjønneste orden, men sett fra tarmenes og innvollenes perspektiv, er det en kropp som nærmer seg døden.

Sennet er overbevist om at også de rent formmessige uttrykkene i vår tid speiler noe av dette dramaet, det er i en feilepersepsjon om det sosiale livet at modernismen gjødsles. Et tiår før Sennet trekker disse konklusjonene lanseres Jane Jacobs sin analyse av de amerikanske byene og bylivet. I den legendariske boka *The Death and Life of Great American Cities*, fra 1961 trekker hun opp en debatt om modernismen som arkitektur og som byplanleggingsideal (Jacobs 1961). Jacobs er entydig negativ til de endringene som modernismen medfører for byutviklingen gjennom 1900-tallet. I denne sammenhengen er det spesielt relevant å henvise til hennes kritikk av hvordan nye planidealer og arkitektur ødelegger de offentlige rommene.

Jacobs syn på hva offentlig rom er ligger svært nært Sennets. Hun frykter også at intimitetstyranniet ødelegger hva et offentlig rom kan være. Det tilbakevendende kravet om "togetherness" (side 62) er etter hennes syn destruktiv. Et offentlig rom må ivareta hensynet til forskjellighet i så vel uttrykk som økonomisk og kulturelle bakgrunn. Etter hennes syn er et offentlig rom som ikke åpner opp for forskjellighet i realiteten ikke offentlig. Kravet om å være ensartede vil resultere i tilbakevending til det private og til en oppgivelse av den forskjelligheten som en gatestump eller et torg kan oppvise. Jacobs er heller ikke blind for at de bakenforliggende økonomiske strukturene har endret det offentlige rommets karakter, og hennes referanser er først og fremst

USA, og det som skjer når byene blir økonomisk og teknisk rasjonelt segregert og soneinndelt.

Etter Jacobs syn er det den utformelle overvåkingen av en gate – gjennom det sosiale livet i tilknytning til den og i den – som skaper et godt byrom. Jacobs er til dels ekstremt praktisk opptatt og hennes resonnementer omkring det gode byrommet er basert på en logikk rundt observasjoner. Hadde hun skrevet boken i dag ville dens hypoteser kanskje vært understøttet av kvantitative og kvalitative undersøkelser, men selv om den ikke er det, har hennes påstander en form for selvinnsynende begrunnelse. Et godt byrom, skriver Jacobs, har tre distinkte egenskaper: a) det foregår en form for kontinuerlige aktivitet der, b) det er "eyes upon the street, eyes belonging to those we might call the natural proprietors of the street" og c) et klart skille mellom hva som er offentlig og hva som er privat rom. En grensedragningslinje som ingen som er i det offentlige rommet er usikker på.

Dette kan kontrasteres opp mot Maarten Haier og Arnold Reijndorps perspektiv (Reijndorp 2001). De hevder i boka *In search of new public domain* at de nye offentlige rommene i våre dager skapes med rene effektivitetshensyn i bunn. Den voksende mobiliteten i samfunnet lager nye forutseninger for offentlighet og offentlige rom. De skal bidra til trafikal avvikling, til effektiv slusing av mennesker inn og ut av infrastruktur (togstasjoner mm), eller de skal gi folk konsummuligheter. Disse spaltiale strukturene må utformes slik at de blir reelle offentlige rom. Haier og Reijndorp trekker frem at denne formen for ikke-friksjon i seg selv er en fare for framveksten av et ordentlig offentlig liv, og at det derfor er vesentlig at togstasjoner, flyplasser, kjøpsentre med alvor tar på seg oppgaven som et offentlig rom.

....can the new 'collective' spaces such as amusement parks, factory outlets and chain stores develop into new public domains?

Maarten Haier og Arnold Reijndorp fremmer forestillingen om kulturell utveksling et vesentlig trekk ved offentlige rom, og en typisk urban kvalitet (Reijndorp 2001). I motsetning til en del andre forskere som hevder at byen og det offentlige rommet er i et kontinuerlig forfall og har vært det siden 1960-tallet, mener de å etterspore at det i de nye offentlige rommene eksisterer potensialer for nye offent-

ligheter. Imidlertid understreker de at den enkelte borgers sikkerhetssituasjon, og sikkerhetssituasjonen for byens økonomiske liv, lett skaper situasjoner der det offentlige rommet blir en salderingspost. Sikkerhetsformatering av byrom bidrar til å øke den sosiale integrasjonen og senke den kulturelle utvekslingen. Derfor er nettopp det å skape god urban design, med det formål å øke friksjonen viktig. De oppfatter at “The essens of public domain ,..., lies not in the formal characteristics but in the overlapping of and exchange between different social realms” (s. 113) (Reijndorp 2001).

Med andre ord en forståelse av det offentlige rommet som et rom som åpner for forskjellighet, og som ikke fordrer likhet og harmoni. Det er i dette møtet med den sosiale virkeligheten som ikke er ens egen at offentlighetskarakteren blir sterkest.

De skriver at de forstår ”the public domain as an experience of other words” (s. 135) (Reijndorp 2001).

Symptomatisk nok vil jeg anføre så er disse forfatteren nederlandske og erfarer at den urbane utviklingen ikke er entydig negativ. De henter ikke som mange andre teoretikere sin empiri fra USAs byer, men ikke minst fra sitt eget land. Når Mike Davis betoner det offentlige rommet som “genuinely democratic space” (s. 303) (Davis 1990) så er det også et rom han mener er tapt. I boka der sitatet er hentet fra – *City of Quartz, excavating the future in Los Angeles* – så er det et annet speil han holder opp. I sin analyse av Los Angeles er han nådeløs og hevder at denne formen for offentlige arenaer er uttyddet. Han er meget mer pessimistisk enn Haier og Reijndorp. Men de spørsmålene han stiller, og den strukturelle forståelsen han legger for dagen, har kanskje vært inspirerende for de to nederlandske urbanistene. Deres positive fortelling om offentlige roms muligheter fordrer også en form for dystopisk kontrast.

Noe ensom i det folksomme

En helt normal dag i februar 2006 i Oslo. Jeg er på én av de mange utsalgsstedene til Kaffebrenneriet. Kaffebrenneriet er en norsk kaffekjede med om lag 15 kaffebarer i og rundt Oslo. Kaffebrenneriet er det nærmeste man kommer en stor kjede av kaffebarer i Norge, og selv om kvaliteten jevnt over er mye høyere enn hos Starbucks, så har den et distinkt preg av kjede. Den er merkevarebygget med en distinkt logo og fargebruk, designelementene er ganske like fra bu-

tikk til butikk, og menyen og utvalget likedan. Hvis du er en del på kaffebar så lurer du aldri på når du er i en kaffebar som heter Kaffebrenneriet. Dette kjedepreget er i og for seg tydelig, men samtidig er det ikke slik at Kaffebrenneriet med konflikt eller brodd inngår i byens uttrykk. Tvert i mot, det er som om Kaffebrenneriet i Løvenskioldsgate 2 – en gate i bydelen Frogner i Oslo – alltid har ligget her, som om det er en del av det denne bygården fra 1890-tallet og dette gatehjørnet var ment å tilby. Og på sett og vis er det også slik. Før Kaffebrenneriet flyttet inn her i 1999 lå det et konditori her. Det var sovnet hen, hadde begrenset med besøk og eiere som ville noe annet.

Dette er et offentlig rom, til en viss grad. Ikke alle har adgang. Du kan ikke være ruset, du må ha noen penger, og du må oppføre deg slik at ikke de andre gjestene støtes. Det finnes ingen kleskode, med unntak av at du bør være påkledd. Dette er ikke et sett regler skrevet ned, men de reglene folk flest er enige om gjelder for et slikt enkelt serveringssted (Holm 2005). Det er privat eid grunn, så et totalt offentlig sted er det ikke, men det eksisterer en svært lav terskel for å komme inn. Jeg liker å kalle det en form for lavterskeltilbud. Det jeg undres over er da i hvilken grad det livet som her utspiller seg kan sies å ha en offentlighetskarakter? Blir politiske møter arrangert her, er disse kaffebarene også forsamlingslokaler for lokal aksjonsgrupper av en eller annen art? foregår det samtaler som er av slik art at de ville falle inn i det Jürgen Habermas vil klassifisere som en herredømmefri dialog? Eller finner jeg her kun private samtaler som foregår i et halvoffentlig rom?

Inne i dette lokalet er det svært fullt. Når jeg kommer inn, går jeg til disken bestiller en cappuccino og klarer å smyge meg til en ståplass i vinduet. Det er trangt, men på den annen side hyggelig. Fulle lokaler er alltid hyggelig å være inne i. I alt er det 31 mennesker inne i denne kaffebaren og det er stadig vekk kø. De aller fleste som stiller seg i køen går ut igjen med kaffe i hendene. Av de som er her, er om lag halvparten i følge med andre. De tar for det meste opp de små bordene og skravler sammen, mens de aller fleste av dem som er her alene, har funnet seg en plass langs disken i vinduet, eller på en av de høye bordene midt i lokalet. Dette er bord der det også brukes barstoler. Bak disken er det høyt aktivitetsnivå. En tar i mot penger og bestillinger og effektuerer ut alt salg av bakevarer, en annen lager kaffen og setter den ut til servering ytterst på disken,

på en del av den som er avsatt til dette formålet. For kunden er dette et sted som egentlig tilbyr tre funksjoner, ut over det å konsumere kaffe.

- a) ensomhet, ved å sitte for seg selv i et vindu
- b) tosomhet eller selskap, ved å sitte sammen med andre på et bord
- c) køståing, ved å stå i køen og vente på sin tur, og kanskje i den sammenhengen veksle noen ord med de ansatte.

Jeg har i mitt arbeid intervjuet svært mange som drikker kaffe og jeg velger her å eksponere to av dem. De har oppfatninger som deles av stort sett alle mine intervjuobjekter og kan sies å være ganske representative. Den ene, Siv, er ofte på kaffebar, i alle fall annenhver dag. Hun har mange ulike årsaker til at hun går på kaffebar, at bussen stanser ved en kaffebar, at hun har tid mellom ulike andre gjøremål, og ikke minst at hun liker å gå på steder:

Der du kan være alene uten at det er påfallende. Det er ikke en sosial regel som ikke sier at man kan være alene på en kaffebar, så .. det er litt med interiør og stoler og at det er bygget opp på en slik måte at det ikke ser teit ut å sitte alene.

Siv fremhever anledningen til å være alene i mylderet av mennesker, at den rommelige utformingen nettopp er som den er med tanke på dette ønsket. Denne formen for offentlighet deler svært mange av mine informanter. Svært mange går på kaffebar for å være alene, altså ikke for å være sammen med andre. Siv som er slutten av 20-årene og student, som ellers har et aktivt sosialt liv, trekker frem kaffebaren som et alternativ til omgangen med mennesker. Det er på kaffebaren at hun kan sitte og notere i sin bok, at hun kan sitte og stirre ut i gaten eller lufta, at hun kan jobbe og tenke på faglige så vel som mer private ting. I den forstand er den en form for eremittisk hule ute i det offentlige.

Man kunne tenke seg at mennesker med en mer begrenset sosial arena enn Siv ville brukt kaffebaren for sosialisering, men de fleste som er på en kaffebar ser ikke ut til å prate med andre eller innlede samtaler med mennesker de ikke kjenner.

En annen av mine informanter – Ulla – ser ut til å ha den samme praksisen, kaffebaren er et sted for å være alene. Ulla arbeider som flyvertinne, er single og er nesten daglig på kaffebar.

... det jeg tenker er at det er noe sosialt, men også usosialt med en kaffebar. Folk sitter der alene, og drikker sin egen

kaffe latte. Det er en veldig ego ting. Men folk får slik noe felles, et tema. Livet inne på kaffebaren kretser rundt noe uttalt felles. Man veksler identitet rundt kaffen, noe slikt.

Ulla legger til at hun liker å være på steder der det er legitimt å være alene. ”Jeg kan være her i en time, jeg kan være her i tre timer.” På mitt spørsmål om hun pleier å bli kjent med nye mennesker på kaffebar svarer hun:

Nei. Det gjør jeg ikke. De færreste kaffebarer er et sted for flørtning. Kanskje er det fordi det er et sted som kun holder åpent på dagtid, de serverer ikke alkohol, og kanskje viktigere, det er et sted der du kan være alene og på den samme tiden er det slik at det er et visst liv rundt deg.

Med andre ord synes Ulla at kaffebaren som sted ikke inviterer til kontakt med andre. Den er et sted som i seg selv ikke har det formålet.

Men selv om hun bruker den som et sted å være alene sammen med andre, bruker hun den også som et møtested.

En kaffebar er et perfekt møtested, spesielt når folk ikke helt vet hvor du bor er det veldig praktisk. Det er dessuten mindre intimt enn hjemme. Og dessuten, å ta en kaffe er en form for tematisk start på en konversasjon. ’Hva slags kaffe liker du, dobbelt latte?’ etc. det er som en form for ritual eller samhandling, en vennskapshandling, også blant mennesker du kjenner godt. Og hvis det er nye mennesker så er det en fin plass å bli mer kjent med hverandre på.

Ulla er ofte innom denne kaffebaren, men hun har ikke utviklet noe forhold til de ansatte annet enn at hun gjenkjenner dem. Hun er ikke rubrisert som en stamkunde som alltid kommer på samme tid og som alltid skal ha det samme. Hun er på sett og vis anonym, og det er noe ved hennes personlighet som understøtter det. Hun er beskjeden. Hun legger heller ikke skjul på at noe av det gode ved en kaffebar er at man kan sitte i fred.

Men det er noen som alltid vil snakke med andre, som vil begynne å bable. Det er sjelden de er innom her. Men de finnes. Jeg har sett dem. Det er kaffeterroristene. Jeg er ikke sånn. Jeg begynner ikke å snakke med andre på den måten. Det er ikke meg.

Siv refererer til en kaffebar der hun var mye, den finnes ikke lenger. Den gikk konkurs og måtte stenge.

Jeg hadde et hengested – det var Bar de Stilj. Et homsested. Jeg kjente de som drev det og de andre som var der. Jeg kjente dem kun gjennom dette stedet. Det var et sted der du ble kjent med folk, men slik er nesten ingen kaffebarer. På de Stil var jo kaffen veldig god, hvis hun på de Stil var forelsket i meg – hun var lesbisk – så skrev hun et hjerte med espressoen i kaffen. Eller en bokstav hvis det var noe ville meddele, det var liksom en sånn måte. Jeg klarte ikke alltid å tolke hva hun skrev, men ... det gjorde han andre som jobbet der også, han var homo han,

sier hun og kommenterer at det egentlig var veldig tvetydig hva som foregikk. Hun skjønnte det kanskje ikke alltid og kanskje det ikke var meningen heller. Men var Bar de Stilj er sted der også mer intime hendelser kunne ha en start. Var det er et sted der betjeningen kan sjekke opp kundene? ”Ja, eller flørte hyggelig med kundene.”

Til tross for denne typen kontakt mellom de ansatte og gjestene, så fant ikke Siv stedet seksuelt ladet.

For meg var det veldig sånn ikke det, jeg falt mellom to stoler, de mennene som var der var homofile, og det var ingen som hadde definert at jeg var lesbisk. Så det var veldig sånn fristed, men det var alltid på en måte ... Folk tror ofte at sånne steder er veldig seksualiserte, men det er kanskje snarere tvert i mot, veldig lekne steder, folk sitter å skryter av jobbene sine. Det var et sted der du kunne komme å diskutere uansett hva som hadde skjedd.

Siv forteller om et sted som ble et sosialt sted for henne. Et sted der hun møtte mennesker som var veldig forskjellig fra henne på mange vis, men som likevel var motagelig og deltagende. Det var kommunikasjon og ikke kun observasjon. Det triste er kanskje at denne kaffebaren ikke lenger eksisterer, og at de aller fleste kaffebarer ser ut til å mangle slike sterke sosialiserende trekk. Når Siv i dag velger kaffebare opplever hun stort sett aldri at folk tar kontakt eller at hun blir invitert inn i samtalen. Som hun sier lenger oppe i denne artikkelen så er det nettopp evnen til å være alene midt i et travelt sted som appellerer.

Ulla tenker at kaffebaren er et sted i livet hennes, men at den er frikoblet fra den spesifikke geografien. Alle kaffebarer – gitt at de er hyggelige og har god kaffe og en viss mengde med besøkende – kan være et sted der du kan gå innom for å få det du vil ha.

Det er noen urbant, det litt luksus. Og du er alene i mengden. Det er en form for dynamikk over et sted som dette. Du kan føle deg alene, og så gå ut og få litt av livet. Alt dette handler om urbanitet.

For Ulla er det følelsen av urbanitet som er det som gjør at kaffebaren er et så viktig sted i hennes liv. Det er en praksis som like mye fordrer observasjon som aktiv deltagelse. Det er hennes fornemmelse av at dette steder er dynamisk, og at hun får en dose ”liv” ved å være der, mer enn det er aktive møter med andre.

Mine informanter bruker stort sett steder som kaffebarer alene, av og til har de selskap av andre som de kjenner fra før av og da bruker kaffebaren som et møtested. Ytterst sjelden er de på kaffebaren i den hensikt å delta i en større offentlighet, men noen gangen kan de møte nye mennesker. Den rent habermasianske samtalen foregår ikke der, i hvert fall svært sjelden. Den har forflyttet seg til andre steder. Blitt formalisert og fått sin egne fysiske og virtuelle rom. Den formen for offentlig som Richard Sennet snakker om og som han mener forduftet gjennom et stadig trangere 1800-tall er også sjelden. Kaffebarene er ikke de naturlige møtesteder for mennesker som drifter gjennom en by, det er ikke her fremmede og bofaste møtes og taler sammen. Et sted sier Richard Sennet: Et offentlig rom er et rom som har en struktur som er upersonlig, det finnes ikke mer. (Holm 2000). Er det noe kaffebarene ikke er til tross for deres offentlighetsgrad, så er det upersonlige. I alle fall ikke de som lykkes i å tiltrekke seg mennesker. Tvert i mot, de har som regel sterke og distinkte preg av å være personlige, altså at de har karakter, at de står ut fra noen eller noe rundt seg. De er derfor neppe offentlig i den forstand som Sennet mener, de er en del av en kvasioffentlige urbanitet der det private og det offentlige sklir over i hverandre og slik sett kanskje mer er å ligne med et moderne medium. De rene skillene som Sennet taler om at eksisterte på 1700-tallet er jo generelt sett borte i dagens vestlig samfunn. Dette er i det minste hans påstand.

Det jeg derimot vet er at kaffebaren har en referanse til Jane Jacobs syn på offentlighet. Dens mest offentlige egenkap er at den vender ut mot gaten og slik sett deltar i gatelivet. Den er de ”øynene” hun tilegger så stor vekt overfor gaten, og i samme forstand så er gaten øyne inn mot kaffebaren. Akkurat denne sammenhengen skal bli svært klar for meg en dag jeg sitter og snakker med Ulla på en av de andre

kaffebarene til Kaffebrenneriet – en som ligger i Skovveien i Oslo. Det er hvit vinter, ettermiddag, solen har gått ned og snøen faller. Bilene har problemer med å finne parkeringsplasser – et problem som er permanent, men som blir mer og mer prekært ettersom snømengdene øker – og det er tegn til desperasjon hos bilistene. Å sitte slik inne i varmen, med kroppen vendt mot gaten, er fantastisk. Det er underholdene og dysfunksjonen i en slik bilisme kommer tydelig til syne. Det er som om vi inne i kaffebaren er avskåret fra dette lille helvete som utspiller seg der ute og kan betrakte det hele som en reportasje fra virkeligheten. Da rett foran våre øyne skjer det, en dame på rundt 40 år parkerer en litt for stor bil på en litt for liten plass, hun vranger den et stykke inn på fortauet, for slik å få den plassen hun egentlig ikke har. Hun går ut av bilen og setter hastig kursen bortover fortauet. Ett minutt senere dukker en parkeringsvakt opp. Han trekker umiddelbart opp sin blokk og skriver ut en bot som han legger på frontvinduet, under den ene vindusviskeren. I det han skal til å gå videre er den travle damen tilbake, jeg kan ikke høre hva hun sier, men hun ser veldig sint ut og feker og skriker. Parkeringsvakten går rolig videre, damen følger etter og i det hun kaster seg foran ham, faller hun på det glatte føret. Parkeringsvakten er høflig og strekker ut en arm for å hjelpe henne. Men hun avslår tydeligvis og reiser seg for egen kraft. Når hun endelig er opp fortsetter hun fekingen og skrikingen. Da går parkeringsvakten videre og inn i kaffebaren. Han går bort til oss som sitter ved vinduet og spør om vi har sett opptrinnet, noe vi kan bekrefte. Han forteller at damen påstår at han har dyttet henne overende med overlegg og nå vil politianmelde ham. Siden det vi har sett avviker fra damens versjon og sammenfaller med hans versjon, ber han pent om vi ikke kan oppgi navnene våre slik at han føre oss som vitner hvis noe mer skulle skje.

Siden skjer det ingenting. Jeg innkalles aldri som vitne i denne saken. Det trengtes vel heller ikke, det var overbevisende for damen som falt at så mange mennesker hadde sett opptrinnet. Det er som om tilskuerfunksjonen er en kontrollfunksjon. Dette ville jo ikke vært en stor forbrytelse, kanskje mer et uttrykk for manglende mulighet for å tvinge litt av det offentlig eide fortauet under hennes private kontroll for

en stakket stund. Imidlertid er tilskuerfunksjonen en viktig del av denne gatens kvalitet. Tilskuerne borger for at ikke dette blir et fullstendig privatisert rom, at enkeltindividets ønske om å kontrollere det på bekostning av et fellesskap, ikke når gjennom. Slik sett så har Jane Jacobs analyse av hva som gjør et rom offentlig mest relevans for kaffebarene. Det er hennes snart 50 år gamle analyse som best griper det sosiale relasjonelle i det spaltiale. Det er hun som klarest påviser at de som ser på en gate i opererer som en form for garantister for at denne gata fungerer som en trygg arena. Det er med andre ord de anonyme individene som til sammen utgjør selve gatens samvittighet. Det finnes et moralsk vedhenge i å se, det at en hver som kikker også blir deltager – i en distansert eller i en nær forstand. Jeg vil uteske en påstand om at ”eyes on the street” er en undervurdert egenskap og en vesentlig egenskap og at denne egenskapen konstituerer det kollektive fellesskapet, det tause kollektive fellesskapet, som er en av den moderne byens offentligheter.

Forestillingen om at offentlighet kun er knyttet til politiske eller organisatoriske, eller rene eksplisitte samfunnsdannende aktiviteter, ser bort denne typen offentlighet. Fra Habermas sine ideer om harmoni og felles forståelse til Mouffes krav om heterogenitet og forskjeller, som på sett og vis ekstrapoleres av

Maarten Haier og Arnold Reijndorp, som gjerne vil se en kulturell utveksling som navet i dette offentlige rommet, går det en linje om moralske krav til byborgeren om å henge seg til en moralsk posisjon. Jeg vil hevde at denne formen for idealisme unnlater å ta inn over seg at de aller fleste byrom som oppleves som trygge og som derfor blir brukt med anstendighet, ikke er kjennetegnet av en slik etisk, ei heller estetisk eller politisk moral. Derimot har de et forsvarsverk som ligger i at det som rom – som spaltial konstruksjon – inviterer borgerne inn i en gjensidig overvåking av hverandre, og slik sett gir dem alle en form for felles skjebne. En skjebne som er knyttet til et fellesskap av romlig karakter. Og slik sett: jo flere mennesker som sitter bak vinduer eller på fortau og observerer gaten, desto sterkere blir denne karakteren av det offentlige som et sted der man er borger for hverandre.

Erling Dokk Holm, Stipendiat
Institutt for urbanisme og landskap
Arkitektur og designhøgskolen i Oslo
Erling.dokk.holm@aho.no

Noter

1. Kaffehusene – steder der det ble servert kaffe – kommer til Europa på midten av 1600-tallet. Aller først ankommer en student fra Kypros – Nathaniel Conopios – som i 1637 blir den første som lager og serverer kaffe på de britiske øyer. Enkelte av kaffehusene blir formalisert som klubber med medlemskap, mens andre utvikler seg i en mer kommersiell retning og blir rene rekreative steder. Et eksempel på det førstnevnte er The Oxford Coffee Club. Denne kaffedrikkende forsamlingen utvikler seg etter til The Royal Society og har blant annet Isaac Newton som en av sine flittigste medlemmer (Sennet s.). Lloyds Coffee House som i alle fall fantes på 1680-tallet ble etter hvert et sted der man kunne gå og forsikre last og båt (Bernstein 1998). Edward Lloyd som drev kaffehuset, var ikke selv en som forsikret maritime virksomheter. Imidlertid var han en god nyhetskilde for hendelser i sjøfarten, og i hans kaffehus var den maritime bransjen ganske enerådende. Blant annet ble avisen ”Lloyds list” – verdens eldste shippingavis – stiftet i 1696 som en del av formaliseringen av dette kaffehusets funksjoner (Loyds2005). Kaffehuset var blitt et koblingssted for aktører i bransjen, og forsikringer ble inngått ved at velstående gjester i kaffehuset hver tok sin andel av en risiko og underskrev på et felles skjøte. Utover på 1700-tallet blir forsikringsvirksomheten også formalisert og et selskap med navet Lloyds blir etablert i 1771 Lloyds (2006). *History & Chronology*.
2. En av de større debattene omkring Habermas sitt begrep om ”kommunikativ handling” og demokratiets kår utspilte seg på begynnelsen av 1990-tallet med den franske filosofen Jean Francois Lyotard. Lyotards posisjon var i essens at Habermas tar feil, det er ikke mulig å lage konsensus, og ei heller nødvendigvis riktig. Det er for mange andre strukturer – ikke minst semiotiske – som gjør at det blir narreaktig å hevde at enighet kan skapes.

Litteratur

- BERMAN, M. (1983). *All that is solid melts into Air*. London, Verso.
- BERMAN, M. (1986). Take it to the streets: conflict and community in Public Space”. *Dissident*: 476–485.
- CANETTI, E. (1983). *Fakkelen i øret : livshistorie 1921–1931*. Oslo, Gyldendal.
- DAVIS, M. (1990). *City of Quartz, excavating the future in Los Angeles*. London and New York, Verso.
- HABERMAS, J. (1971). *Borgerlig offentlighet : dens fremvekst og forfall : en undersøkelse omkring et avdet borgerlige samfunns grunnbegreper*. Oslo, Gyldendal.
- HABERMAS, J. (1991). *The public sphere i boka Rethinking popular culture*. C. M. a. M. Schudson. Berkeley, University of California Press.
- HOLM, E. D. (2000). Kapitalismens menneske – intervju med Richard Sennet. *Morgenbladet*. Oslo: 2.
- HOLM, E. D. (2005). Intervju med Steinar Paulsrud i Kaf-febrenneriet. Oslo, AHO.
- JACOBS, J. (1961). *The Death and Life of Great American Cities*. New York.
- JAMESON, F. (1991). *Postmodernism or The Cultural Logic of Late Capitalism*.
- LLOYDS (2006). *History & Chronology*.
- MOUFFE, C. (2005). *On the political*, Routledge.
- REIJNDORP, M. H. a. A. (2001). *In searh of New Public Domain*. Rotterdam, NAI Publishers.
- SCHULTZ, H. (1997). *Pour your heart into it – how Sbucks built a company one cup at a time*. New York, Hyperion.
- SMITH, A. L. a. J. M., Ed. (1999). *The production of Public Space. philosophy and geography*. Oxford, Rowman and Littlefield.
- SOJA, E. W. (2000). *Postmetropolis : critical studies of cities and regions*. Oxford, Blackwell.
- STEPHENS, J. (1998). *Anti-disiplinary protest: sixties radicalism and postmodernism*. London, Cambridge University Press.

